

**ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Г.С. СКОВОРОДИ**

На правах рукопису

БІЛЕЦЬКА СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ У ПЕДАГОГІЧНИЙ
СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

/ 13.00.01 - теорія та історія педагогіки /

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата педагогічних наук**

Харків - 1994

ДВ 30, 703

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди.

Науковий керівник

- кандидат педагогічних наук,
професор ПОПОВА Л. Д.

Офіційні опоненти

- доктор педагогічних наук,
професор КОНТРАШОВА Л. В.
- член-кор. АН України,
кандидат педагогічних наук,
професор СВТУХ М. В.

Провідна установа

- Інститут педагогіки
АН України /м. Київ/

Захист відбудеться 28 вересня 1994 року о 13 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 113. 24. 02 у
Харківському державному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди
за адресою 310166, м. Харків, вул. Блюхера 2, ауд.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотечі Харківського
державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Автореферат дозіданий

28 серпня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої
ради

Золотухіна С. Т.

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00756604 (S)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження: в умовах демократичного оновлення національної освіти на Україні, творчого пошуку шляхів і засобів покращення навчально-виховної роботи середньої і вищої школи підвищився інтерес до вивчення та використання прогресивної історико-педагогічної спадщини українських просвітителів. Сьогодні серед педагогів-теоретиків та вчителів-практиків набувають актуальності дослідження різних аспектів педагогіки співробітництва, яка сприяє встановленню повноцінних міжособистісних взаємовідносин у педагогічних колективах шкіл та вузів.

Біля витоків розробки теоретичних ідей та практики педагогіки співробітництва стояв видатний український педагог-новатор В.О. Сухомлинський, гуманістична спадщина якого успішно реалізується багатьма прогресивними вітчизняними та зарубіжними вченими і вчителями.

Вивчення багатющої спадщини В.О. Сухомлинського переконує в тому, що, незважаючи на відсутність у нього праць, спеціально присвячених темі співробітництва вчителя та учнів, сама ця ідея була однією з головних серед тих, що пронизували всю творчість видатного вченого і педагога-практика. Ідея взаємодії в педагогічному колективі, що визначала гуманістичну суттєвість усієї спадщини В.О. Сухомлинського, втілювалась у роздумах вченого над змістом, формами та засобами організації діяльності вчителя і його взаємовідносин з дітьми.

Наявність значної кількості теоретико-педагогічних, художньо-публіцистичних праць свідчать про різнобічний інтерес письменників, публіцистів, вчених-педагогів та вчителів до багатой на цінні ідеї творчої спадщини В.О. Сухомлинського. На нашу

думку, ці публікації можна розділити на п'ять груп. До перших двох груп слід віднести художні твори /А. Губко, І. Драч, В.Тартаковський, І. Цюпа та ін./ і документальні нариси письменників та публіцистів /К. Григор'єв, В. Князюк, Г. Мединський, С. Соловейчик, Б. Хандрос та ін./, де описані головні етапи життєвого шляху вченого, становлення та розвиток його літературно-творчої діяльності, її особливості.

До третьої групи відносяться дослідження вчених та статті працівників народної освіти, які є найбільш цікавими для нашої дисертації. Аналізу психолого-педагогічних поглядів вченого на особистість вчителя та його професійну підготовку присвячені публікації Ю.П. Азарова, А.М. Борисовського, Л.С. Бондар, С. Лашина, В.С. Юркевич. Загальнопедагогічні питання формування особистості учнів розглядають у своїх працях М.В. Богуславський, В.І. Равкин, О.В. Сухомлинська.

Методи В.О. Сухомлинського в роботі з педагогічно занедбаними учнями аналізували Е.Ш. Натанзон, Ю. Поройков, Г.А. Баркін. М.І. Любіцина, Л.А. Дворникова зупиняються на тлумаченні вченим індивідуального підходу до вихованців. Організаційно-педагогічна діяльність В.О. Сухомлинського знайшла відображення в роботах Г.М. Волкова, В.І. Войтко, М.А. Дмитрієва, М. Кодак, В.Ф. Святовець.

Деякі теоретичні та методичні питання спілкування у спадщині В.О. Сухомлинського висвітлені у працях Н.Ф. Буганова, В.П. Вітуєва, А.А. Леонтьєва, Д.Ф. Ніколенко та ін. Філософсько-світоглядні основи педагогічних поглядів діяльності В.О. Сухомлинського розглядали у своїх змістовних працях І.А. Зязюн, Н.Д. Карпова, Є.Г. Родчанін, Л.М. Сіднев.

До четвертої групи праць, присвячених вивченню спадщини педагога-новатора, відносяться кандидатські дисертації Л.А. Абрамової /1978 р./, К.Є. Кривошеєнко /1978 р./, Р.А. Позенкевич /1980 р./, В.Є. Свиридової /1981 р./, А.А. Невмержицького /1987 р./, І.Є. Остапівського /1993 р./, К.А. Юр'євої /1993 р./. В них автори змістовно аналізують різні психолого-педагогічні проблеми теоретичної та методичної спадщини вченого, розглядають його практичну діяльність у Павлівській школі. Однак в названих дисертаційних дослідженнях питання взаємовідносин учитель-учень у спадщині В.О. Сухомлинського не є предметом спеціального дослідження, а якщо частково й розглядаються, то лише в зв'язку з іншими проблемами.

В окрему групу слід виділити праці зарубіжних вчених. Деяким з них притаманне прагнення до критично-конструктивного аналізу морально-гуманістичної спадщини В.О. Сухомлинського. Сюди відносяться публікації В. Іфферт, Є. Гартман /ФРН/. Порівняльно-зіставлений аналіз ідей В.О. Сухомлинського і поглядів представників світової психолого-педагогічної думки Сократа, Ж. Піаже, Л.С. Виготського провів Х. Франгос /Греція/. Різні аспекти всебічного виховання учнів у Павлівській школі та особливості роботи вченого з учительським колективом розглядалися болгарськими дослідниками Пенка Лазаровою, Лучіяном Мілковим.

Але, якщо брати до уваги цілісну систему поглядів вченого на теоретичні основи взаємовідносин учителя та учня, досвід їх організації в Павлівській школі, слід зазначити, що ця проблема висвітлювалась лише у фрагментарному плані й не була предметом спеціального дослідження.

Недостатня розробленість досліджуваних питань в психолого-

педагогічній літературі та дисертаціях, відсутність цілісних історико-педагогічних праць з вибраної теми, особлива значущість подальшого вивчення й творчого використання накопиченого позитивного досвіду і зумовили вибір теми "Взаємовідносини учителя й учня у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського".

Об'єкт дослідження: педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського.

Предмет дослідження: аналіз та оцінка учителя й учня в теорії та практиці навчання школярів у спадщині В.О. Сухомлинського.

Мета дослідження: вивчити теоретичні питання і особливості організації взаємовідносин учитель-учень в працях і діяльності В.О. Сухомлинського.

Об'єкт, предмет і мета дослідження визначили основні завдання:

- проаналізувати теоретичні погляди В.О. Сухомлинського на зміст взаємовідносин учитель-учень;

- вивчити досвід організації взаємовідносин учитель-учень в навчально-виховному процесі Павлівської школи;

- виявити основні форми підготовки вчителів Павлівської школи до педагогічно доцільних взаємовідносин з учнями і можливості їх творчого використання в сучасних умовах.

Методологічною основою дослідження є діалективно-матеріалістичні положення про місце вчителя в суспільстві та його вплив на формування особистості і необхідність творчого підходу до вивчення та використання прогресивної спадщини минулого, накопиченої в працях та діяльності вітчизняних і зарубіжних педагогів та вчителів-практиків.

Основні методи дослідження: історико-педагогічний, теоретичний і порівняльний аналіз праць В.О. Сухомлинського та психо-

лого-педагогічної літератури, присвяченої його спадщині; вивчення архівних матеріалів, навчально-методичної документації Павліської школи; анкетування колег вченого та його учнів; узагальнення досвіду В.О. Сухомлинського з питань формування культури міжособистісних взаємовідносин у загально-шкільному колективі.

Джерелознавчою базою дисертації є: педагогічні праці В.О. Сухомлинського, архівні матеріали його особистого фонду в Центральному державному історичному архіві України /ЦДІА України/ і Меморіально-педагогічного музею в Павліші, матеріали персональних бесід з колегами В.О. Сухомлинського, дані анкетування, журнально-педагогічна література 50-90-х років, теоретичні праці педагогів, психологів, філософів.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягає в тому, що:

- вперше дається цілісний аналіз теоретичних поглядів та практичної діяльності В.О. Сухомлинського з питань змісту та організації взаємовідносин учитель-учень в навчально-виховному процесі;

- виявлені та обґрунтовані психолого-педагогічні вимоги до змісту та організації взаємовідносин між учителем та учнем: духовність, взаємоповага, доброзичливість та взаємна довіра;

- виявлені розроблені вченим види спілкування, серед яких спілкування-діалог, інтелектуальне та ділове спілкування;

- виділені особливості його стилю взаємовідносин з учителями та школярами;

- розкриті індивідуальні та колективні форми підготовки вчителів до педагогічно ефективних взаємовідносин з учнями в Павліській школі;

- вводяться у науковий обіг не використані раніше архівні матеріали, які висвітлюють маловідомі погляди і досвід ученого з досліджуваних питань;

Практична значущість дисертації полягає в тому, що фактичні дані, теоретичні положення і досвід проаналізовані та узагальнені в дослідженні, можуть бути творчо використані в навчально-виховному процесі різних типів середніх шкіл України, а також при підготовці вчителів у педагогічних навчальних закладах.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідались та обговорювались на підсумкових науково-практичних конференціях молодих учених та спеціалістів Харківського педагогічного університету /1992 р./; на республіканських науково-практичних конференціях: /"Соціально-педагогічні проблеми виховання дітей та молоді, що вчиться".-Запоріжжя.-1991 ; "Психолого-педагогічні основи становлення творчої особистості вчителя".-Суми.-1992/; на міжнародній науково-практичній конференції /"Девіантна поведінка неповнолітніх та молоді: "можливості впливу".-Харків.-1994/, а також використовувались у публікаціях, відтворюючих зміст дисертації.

Матеріали дослідження використовувались в процесі викладання курсу історії педагогіки, спецкурсів та при проведенні спецсеминарів у Харківському педагогічному університеті. На основі даних дослідження розроблені методичні рекомендації "Взаємовідносини учитель-учень у педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського" для студентів, вчителів, вихователів, викладачів вузів.

На захист виносяться:

- психолого-педагогічні вимоги до змісту та організації педагогічно доцільних взаємовідносин учитель-учень у спадщині

В.О. Сухомлинського (духовність, взаємоповага, доброзичливість, взаємна довіра);

- форми підготовки вчителів Павлівської школи до педагогічно доцільних взаємовідносин з учнями (відвідування і аналіз уроків директором, особисті бесіди, обговорення актуальних питань організації гуманістичних взаємовідносин на засіданнях психологічного семінару і педагогічної ради, висвітлення позитивного досвіду взаємин учитель-учень на сторінках колективного рукописного журналу "Педагогічна думка").

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дослідження складається із вступу, двох розділів, заключення, переліку використаних джерел і літератури, додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається її об'єкт, предмет, мета, визначаються основні завдання і методи дослідження, розкривається джерелознавча база, обґрунтовується наукова новизна, теоретична та практична значущість роботи, сформульовані положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Теоретичні питання взаємовідносин учитель-учень у працях В.О. Сухомлинського" - проаналізовані основні поняття та особливості професійно-педагогічних взаємовідносин між учителем та школярами різного віку, визначені головні вимоги, які висував учений до комунікативної культури вчителя, його спілкування в процесі уроку, проведено аналіз розробленої В. О. Сухомлинським класифікації засобів педагогічного впливу на учнів, які використовували педагоги при різних стилях спілкування

У розділі показано, що вчений у своїх працях широко використовував такі поняття, як "спілкування", "взаємовідносина",

"взаємодія", "стосунки". У праці "Методика виховання колективу" він дав таке визначення "спілкуванню": "людське спілкування - це надзвичайно широке, багатогранне задоволення потреби людини в людині". При цьому слід зазначити, що, якщо в сучасній психолого-педагогічній літературі зміст кожного з названих понять визначено чітко, то В.О. Сухомлинський терміни "взаємовідносини", "взаємодія", "стосунки" використовував як синоніми до поняття "спілкування". Виходячи з цього, в запропонованому дослідженні при розгляді поглядів ученого на професійно-педагогічні взаємостосунки на уроці ми також не розмежовували дані поняття.

Аналіз друкованих праць педагога-новатора дав змогу виявити основні вимоги до змісту та організації взаємостосунків між учителем та його учнями, які він вважав найбільш педагогічно доцільними. На наш погляд, до них відносяться: духовність, взаємоповага, доброзичливість, взаємна довіра.

Згідно глибокого переконання вченого внаслідок духовної єдності вчителя та його вихованців, взаємного проникнення у світ думок, почуттів та переживань, взаємного духовного збагачення в цілому процес навчання не зводиться до механічної передачі знань, а виливається у багатогранні відносини, під час яких вчитель не тільки передає учням знання, але і свій погляд на життя, своє ставлення до дійсності.

Взаємоповага за В.О. Сухомлинським передбачає: об'єктивне ставлення вчителя до наслідків у роботі учня, його недоліків та досягнень, урахування прав стосовно один одного, уважне ставлення до переконань і прагнень, чутливість, делікатність. Взаємоповага виявляється й у об'єктивному оцінюванні якостей один одного і на цій основі високій вимогливості.

Однією із складових взаємостосунків вчителя та дітей, за переконанням вченого, є доброзичливість, тобто взаємне бажання добра, розумна доброта. Це питання Василь Олександрович розглядав у двох аспектах. З одного боку, він наголошував на важливості сприйнятливості дітей до доброзичливості вчителя, з другого боку, на необхідності виховувати доброзичливий "стан душі" самого учня. Доброзичливість педагога, насамперед, повинна бути спрямована на розумову працю дитини. У цьому випадку вчитель зрозумів усі сильні та слабкі сторони її особливості, відчує тонкощі розумової праці учня, розвиває почуття його власної гідності. Невід'ємним компонентом змісту педагогічно доцільних взаємостосунків В.О. Сухомлинський вважав взаємну довіру, яка передбачає віру учня у справедливість учителя навіть тоді, коли його особиста позиція не повністю збігається з поглядом наставника.

У своїх працях вчений розробив та експериментально перевіряв своєрідні види занять, що створювали для учителя можливість устанавлювати з учнем нетрадиційні взаємини – урок мислення, урок-гру, урок-казку. Він дав також докладну характеристику таких видів спілкування в навчальному процесі, як: інтелектуальне, ділове спілкування і спілкування-діалог. Слід зазначити, що термін "діалог" систематично не використовувався В.О. Сухомлинським, але у ситуації спілкування "учитель-учень" він бачив ряд моментів, характерних для діалога: визнання обумовленої рівності позицій педагога та школяра, активної ролі учня в пізнавальному процесі: "вихованець є найбільш близьким помічником педагога у здійсненні складного, багатогранного процесу виховання і навчання (Сухомлинський В.О. Моя педагогічна система // Рад.шк.-1988. -№6.-С.17). Згідно з поглядами вченого активність учня у спілку-

ванні допомагає вчителю організувати той необхідний психологічний контакт, без якого не може бути продуктивної взаємодії, забезпечує ефективність реалізації обраних педагогом методів та форм навчання.

У своїх працях Василь Олександрович показав також, як зміст, спосіб і характер спілкування на уроці залежить від психо-фізіологічних особливостей педагогів і вихованців, що вступають у взаємовідносини; як часто безпосередність учителів у встановленні педагогічно доцільних взаємодій пов'язана саме з запізнілою констатацією вікових змін психологічного стану дитини.

Виходячи з цього, даючи всебічну психолого-педагогічну характеристику зростаючій людині, В.О. Сухомлинський виділяв ті особливості її духовного світу на кожному ступені розумового, морального, емоційного і естетичного розвитку, на які педагоги перш за все слід спиратися в організації своїх взаємовідносин з учнем. Він підкреслював, що у молодших класах при підготовці до уроку і плануванні його як виду спілкування учителіві необхідно знати особливості дитячого мислення. Враховуючи його образність, художність і емоційність, Василь Олександрович і пропонував проведення з молодшими школярами уроків мислення, а також використання ігор та казок на заняттях.

Як справжній майстер встановлення людських взаємин і безпомилкової педагогічної взаємодії В.О. Сухомлинський рекомендував враховувати і той факт, що для молодшого школяра час збігає зовсім по-іншому, не так, як для дорослого, що у нього свій вимір часу. В зв'язку з цим учителіві важливо знати особливості уваги дитини цього віку і будити те, що в психології називається "мимовільна увага". Тому В.О. Сухомлинський і рекомендував про-

ведення комбінованих уроків, для яких характерним є творчо про-
думані взаємовідносини, що виключають монотонність.

Цікавим є психолого-педагогічні погляди вченого на особли-
вості професійного спілкування з підлітками і юнацтвом. У своїх
роботах Василь Олександрович показав наявність протиріч в ста-
новленні особистості 12-15-літніх підлітків і запропонував учи-
телям ефективну систему організації педагогічно доцільних взає-
мин з учнями цього віку. Він рекомендував організувати таку ко-
мунікативну ситуацію, яка вимагала б розумового напруження, вик-
лючала б заучування, механічне запам'ятовування, давала б можли-
вість, "мислячи, пізнавати і, пізнаючи, мислити".

Учений відзначав, що дух категоричного наказу, який не при-
пускає ніяких заперечень, надзвичайно збуджує, а потім і приг-
нічує нервову систему підлітка, викликає у його свідомості внут-
рішній протест, що веде до конфліктної ситуації. Необхідно дуже
обережно підходити і до збудження "емоційних зон" мозку підлітка.
Примітивізм способів збудження інтересу, відсутність педагогіч-
ної культури у такій тонкій справі учений розглядав як одну із
найсерйозніших причин виникнення непорозумінь у взаєминах учите-
ля і учня, труднощів у спілкуванні.

З поглядами вченого про врахування педагогом вікових особ-
ливостей школяра в процесі спілкування тісно пов'язані його ідеї
про необхідність учителю в взаєминах виходити з особливостей
індивідуальних якостей дитини. Василь Олександрович звертав ува-
гу на специфіку у стосунках як з встигаючими школярами, так і з
"важкими" учнями. Слід відзначити, що підхід педагога-новатора
до даного питання якісно відрізнявся від існуючої у ті роки прак-
тики в школі, яка і зараз залишається досить розповсюдженою.

Він вважав, що психолого-педагогічна помилка полягає в тому, що учитель прагне лише викоринювати вади, реагуючи на недозволені вчинки, їх осуджує, внаслідок чого в учня лише складається переконання, що він поганий, і не з'являється бажання виправлятися. В.О. Сухомлинський рекомендував учителю при організації педагогічно доцільних і психологічно чітко обумовлених взаємовідносин з "важкими" школярами урахувати:

а) що у кожного вихованця є прагнення до хорошого; погане його самого обтяжує, викликає страждання. Якщо він і проявляє себе тільки у поганих вчинках, то лише тому, що інакше не вміє себе показати. Завдання учителя переконати дитину у наявності у неї позитивних якостей, а не закріпляти негативні;

б) наставнику необхідно спочатку організувати правильну поведінку вихованця, різними засобами залучати його до звернення морально цінних вчинків, заохочувати їх. Заснована на цих принципах організація педагогічно грамотних взаємовідносин із "важкими" учнями успішно практикувалась у Павиській школі.

Дослідженням виявлено, що В.О. Сухомлинським були розроблені психологічно обґрунтовані вимоги до комунікативних умінь і навичок учителя. Згідно їм мистецтво встановлення демократичних взаємовідносин повинне ґрунтуватися на мудрій, всерозумічій любові учителя до дитини, його обширних знаннях психології дитинства, глибокій вірі в учня. За наявності таких якостей, а також, якщо учитель притаманні моральна чистота і цілісність, інтелектуальне багатство і почуття благородного гумору, він обов'язково зможе стати творцем своїх взаємин з учнями.

Показово, що ще в 60-ті роки В.О. Сухомлинський навчав педагогів відчувати ситуацію, в якій відбувається спілкування,

розвивати в собі уміння оперативного і правильно оцінювати виникаючі в навчально-виховному процесі нові ситуації і вчинки учнів, результативно діяти в змінних ситуаціях спілкування, чуйно реагуючи на їх зміни, корегуючи особисту діяльність. Ці питання є актуальними для сучасної педагогічної науки і в літературі здатність учителя до подібних видів діяльності характеризується як уміння організувати "непідготовлену ситуаційну комунікацію".

Учений відзначав також, що нервова система людини за своєю природою дуже гнучка, і вчителів треба вміти довести цю гнучкість до вершин мистецтва, владарювати над емоціями, бути "рікою, в яку зливається гаряче серце і холодний розум". Згідно його поглядів, педагогові важливо розвивати і перцептивні здатності своєї особистості, тобто здатність проникнути в психіку дитини, педагогічну спостережливість. Учений відзначав, що учителям слід вміти відчувати учня, розуміти його душу по очах, по різних тонах і напівтонах голосу. Сам Василь Олександрович розвинув свої перцептивні здібності до рівня мистецтва. Він глибоко розумівся в найтонших рухах дитячої душі, швидко і активно входив у внутрішню психологічну ситуацію дитини, відчував його настрій, прекрасно орієнтувався у зовнішніх проявах психологічного стану учнів.

Окреме місце в системі педагогічних поглядів В.О.Сухомлинського займають питання стосовно експресивних здібностей учителя, які включають уміння ясно і чітко виразити думки і почуття за допомогою мовлення, міміки, пантоміміки. Учений відзначав, що слово вчителя повинне жити в душі школяра, бути образним, емоційно насиченим, його мовлення повинне відзначатися "ідеальною

ясність думки", тобто вчителів необхідно уникати надмірних повторень і запитань, запобігати перевантажень інформацією.

Учений закликав учителів з особливою увагою стежити за тональністю свого звертання до дітей. Він радив звертатися до них не спеціальним лекційним тоном, який у дітей швидко викликає втому, а тоном звичайної розмови; В.О.Сухомлинський виступав проти надмірного збудження психіки школярів підвищеним тоном. За його переконаннями, правильно підібране і своєчасно сказане слово може зняти емоційну напруженість учнів. Зокрема Василь Олександрович пропонував уникати нервозності у такій комунікативній ситуації, як опитування на уроці.

Вивчення архівних матеріалів і маловідомих робіт В.О.Сухомлинського свідчить про те, що, на думку вченого, найяскравіше характер складених взаємовідносин проявляється в засобах виховного впливу, які використовуються вчителем у процесі педагогічного спілкування з учнями на уроці.

Значний інтерес для сучасної педагогіки - як у теоретичному, так і в практичному плані викликає дана вченим психологічно обгрунтована класифікація засобів виховного впливу. У неопублікованій статті "Засоби виховного впливу учителя на учнів" і в роботі "Етиди про комуністичне виховання" ученим були виділені дві групи засобів впливу, якими користується педагог: засоби підтримки, захисту та стимулювання внутрішніх духовних сил дитини і засоби підкорення.

До першої групи він відносив такі засоби, як повчання, переконання і спонукання, похвала, заохочування і вираження довіри. Психологічно продумане використання всіх перерахованих засобів впливу Василь Олександрович розглядав як своєрідне мис-

тецтво, що вимагає від учителя певних знань і майстерності. Аналіз теоретичної спадщини вченого дозволяє виділити основні психологічно-педагогічні вимоги, які він висував перед учителем: при заохочуванні необхідно дотримуватися міри, оскільки у кожній дитини своя норма похвали, свій ступінь необхідності у схваленні; важливо вміти стимулювати діяльність школяра так, щоб добро робилося ним без розрахунку на похвалу; учителю слід в кожній дитині шукати і знаходити хороше, гідне схвалення; Василь Олександрович вважав неприпустимою психолого-педагогічну помилку заохочення "кращих серед гірших".

До засобів підкорення В.О.Сухомлинський відносив примушення і покарання. Результати аналізу праць вченого дозволили виділити чотири форми морального покарання: вираження недовір'я, догана, засудження, несхвалення. Згідно поглядів вченого, якщо вчитель у своїй повсякденній практиці не дотримується принципу "виховання без покарання", то йому необхідно оволодіти всіма тонкощами примінення цього дуже небезпечного засобу впливу на духовний світ дитини.

Дослідженням виявлені основні методичні вимоги вченого до застосування покарань: учителю слід вміти емоційно правильно приміняти догану і засудження; особливого значення набуває здатність педагога не фіксувати окремі учнівські вчинки; психологічно обгрунтована догана ніколи не виражається в знущальній формі, у ній завжди є відтінок здивування, учителю важливо було індивідуально приміняти покарання.

У другому розділі - "Досвід організації взаємини учитель-учень у Павлівській школі" - проаналізований досвід В.О. Сухомлинського щодо використання індивідуальних і колективних форми

підготовки учителів до педагогічно доцільних відносин з учнями, розкриті особливості індивідуального стилю спілкування директора школи як з учнями, так і з учителями Павліської школи. З метою з'ясування психолого-педагогічного характеру цих особливостей, а також аналізу практикуючих Василем Олександровичем у цій області форм навчально-виховної роботи була розроблена спеціальна анкета. Анкета була розіслана 40 колишнім випускникам Павліської школи і 14 учителям, які працювали з В.О. Сухомлинським.

Вивчення в архівах шкільної документації і результати анкетування дозволяють стверджувати, що стосунки вченого з дітьми були гнучкими, варіативними, залежали від кожної конкретної навчально-виховної ситуації, мали яскраво виражений гуманістичний характер. В зв'язку з цим роздуми В.А. Кан-Каліка про те, що В.О. Сухомлинський формував свої взаємини з учнями на основі захопленості сумісницькою творчою діяльністю, не зовсім правомірні. На наш погляд, їх слід охарактеризувати ширшим поняттям "спілкування-діалог", яке ґрунтується на морально-гуманістичних принципах, визнанні певної рівності позицій вихованця та учителя і включає в себе не тільки спілкування на основі захопленості сумісницькою творчою діяльністю, але й спілкування - дистанцію, спілкування на основі дружньої прихильності.

У розділі в ході вивчення індивідуального стилю спілкування В.О. Сухомлинського, був даний аналіз і взаєминам вченого з учителями. Дослідженням виявлено, що у своїй діяльності педагог-новатор використовував прийоми, близькі сучасній практиці соціально-психологічного тренінгу, направлені на оволодіння мистецтвом встановлення "душевного контакту" в загальношкільному колективі в цілому.

Знайомство з архівними матеріалами і документами шкільного музею показує, що в практиці Павлиша педагогом-новатором використовувались такі форми підготовки учителів до педагогічно доцільних взаємин з учнями, як: відвідування і аналіз директором з цією метою уроків учителів, а також індивідуальні бесіди В.О.Сухомлинського з педагогами.

Незважаючи на різносторонню діяльність керівника школи, відвідуванню і аналізу уроків учений приділяв особливу увагу. Він справедливо вважав, що саме на уроці особистість учителя проявляється найяскравіше, і тому більш повно можна вивчити рівень його педагогічної і загальної підготовки, стиль взаємин з учнями, специфіку засобів впливу на учня. Аналіз різних джерел говорить про те, що у директора Павлиської школи була чітко розроблена система відвідування уроків учителів. Поряд з періодичними відвідуваннями занять він широко практикував і таку форму, як аналіз системи уроків одного вчителя.

Часто практикувалась директором і така форма, як індивідуальна бесіда з учителем. Знайомство з щоденними планами керівника школи, які зберігаються у Павлиському меморіальному музеї, показує, що майже на кожен день ним планувались бесіди з ким-небудь з учителів. У відповідях на розроблену нами анкету 100% респондентів (учителя школи) на питання "Чи були у Вас особисті бесіди з В.О. Сухомлинським?" відповіли: "Були і досить часто". У праці "Павлиська середня школа" учений головним методом роботи директора з учителем назвав саме "індивідуальну, дружню, відверту, душевну бесіду". У цьому формулюванні, на наш погляд, він визначив основні педагогічні вимоги до проведення бесіди з учителем.

Вивчення шкільної документації, що зберігається у меморіальному музеї В.О. Сухомлинського, а також аналіз даних анкетування показують, що в процесі підготовки вчителів до сумісної діяльності з учнями Василь Олександрович успішно застосовував і колективні форми роботи: обговорення на засіданнях психологічного семінару питань взаємодії вчителя з учнем, розгляд досвіду взаємовідносин на сторінках колективного рукописного збірника "Педагогічна думка", проведення засідань педагогічної ради з цієї проблеми.

Аналіз протоколів засідань психологічного семінару, а також спогадів вчителів, що приймали у них участь, свідчить, що питання взаємовідносин учителя і учня були в центрі уваги педагогів, їх вивчення було поставлено на наукову основу і відзначалось розглядом широкого кола питань з різних напрямків психології. Педагогічну цінність мають, на наш погляд, доповіді В.О. Сухомлинського, присвячені питанням психологічної культури уроку (26.01.1966 р.), особливостям спілкування вчителів з підлітками (13.10.1966 р.), з "важкими" учнями (13.09. 1967 р., 3.12. 1968 р.), питанням використання різних засобів впливу на школяра (19.04.1967 р., 24.09.1969 р.) та ін.

З середини 50-х років у школі склалася традиція, коли вчитель протягом навчального року працював над вивченням проблем педагогічної теорії, пов'язаних з його практичною діяльністю. Наприклад, учителі Г.Г. Шевченко, М.А. Лисак, В.Т. Дарган, Г.І. Сухомлинська, М.Г. Сироватка досліджували такі питання, як здатність учителя знаходити духовну спільність із своїми вихованцями, психологічно обґрунтовано застосовувати засоби підтримки, стимулювання учнів і покарання та ін. Кожна із зроблених на

основі цих досліджень доповідей була частиною колективної роботи, підсумком якої став рукописний журнал "Педагогічна думка", що зберігається в Павлиському меморіальному музеї. Вивчення змісту журналу свідчить про достатньо глибокі знання вчителів з питань психології спілкування.

У розділі показано, що різні аспекти взаємовідносин учитель-учень розглядалися і на ряді засідань педагогічної ради, де вирішувалися питання повсякденного життя школи. В роботі розглянуті матеріали засідань, на яких широко обговорювались питання культури педагогічної праці учителя, його морального обличчя, здатності вчителя створювати в класі доброзичливу атмосферу "діяльної напруженості учнів", та деякі інші. Аналізуючи матеріали цих засідань, ми мали можливість простежити, як педагогічні принципи, викладені В.О. Сухомлинським у його теоретичних працях, відбивалися на рішеннях щоденних справ навчально-виховної роботи школи.

Таким чином, вивчення досвіду організації взаємин учитель-учень показує, що Павлиська школа була психолого-педагогічною лабораторією, на базі якої В.О. Сухомлинський експериментально перевіряв свої теоретичні розробки з питань педагогічного спілкування.

У висновках наведені основні результати і підсумки проведеного дослідження. Вивчення і аналіз маловідомих робіт В.О. Сухомлинського, а також архівних матеріалів ЦДА України і Павлиського меморіально-педагогічного музею дозволяє стверджувати, що вчений у своїх працях активно досліджував теоретичні питання, пов'язані з взаєминами учитель-учень і розробив організаційно-педагогічну систему, яка сприяла встановленню демократичного

стилю взаємин між педагогом і школярем, створила умови для підвищення учителем його комунікативних якостей.

Дослідженням виявлено, що вченим були визначені головні особливості взаємовідносин учителя з учнем, була дана всебічна характеристика таким видам спілкування, як: спілкування-діалог, інтелектуальне і ділове спілкування. Ним були розроблені психологічно обгрунтовані своєрідні види уроків, що давали учителеві можливість установлювати з учнем нетрадиційні взаємини - це уроки мислення, урок-гра, урок-казка. Вчений запропонував учителям теоретично обгрунтовані, апробовані на практиці методичні рекомендації по врахуванню індивідуальних і вікових особливостей школярів при встановленні з ними емоційно-інтелектуальних взаємин на уроках.

У дослідженні відзначено, що повсякденне спілкування учителя з учнем, їх співпрацю в навчально-виховній роботі В.О. Сухомлинський перш за все ставив у залежність від ділових якостей учителя, направленості його інтересів, оціночних орієнтацій, від його емоційного і психічного стану. Педагогом-новатором були розроблені психологічно обгрунтовані вимоги до комунікативних навичок і умінь шкільного вчителя. До них належать уміння вчителя оперативно і правильно оцінювати педагогічну ситуацію, проникати у внутрішній світ учнів і орієнтуватися у зовнішніх проявах його психологічного стану, ефективно використовувати слово як засіб переконання школярів, уміло керувати своїми емоціями.

В.О. Сухомлинський переконливо показав, що стиль спілкування учителя, характер взаємостосунків, що склалися між ним і учнями, найяскравіше проявляється в засобах впливу, які використовуються педагогом у процесі навчально-виховної діяльності.

Ученим була запропонована класифікація цих засобів, у якій він виділив дві групи: а) засоби підтримки, захисту і стимулювання внутрішніх духовних сил дитини; б) засоби підкорення. Ним також були розроблені вимоги до методики їх використання учителем.

Цінність педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського без сумніву збільшує те, що вченому вдалося у процесі багаторічної навчально-виховної діяльності у Павлівській школі експериментально перевірити свої теоретичні ідеї з питань взаємовідносин учитель-учень. Підготовка учителів до педагогічно доцільних стосунків з учнями здійснювалась ним в ефективних індивідуальних і колективних формах роботи. Серед них відвідування директором уроків учителів з метою аналізу їх взаємовідносин з учнем, його індивідуальні бесіди з учителем, обговорення актуальних питань організації взаємин на засіданнях психологічного семінару і педагогічної ради, дискусії з форм і методів спілкування з благополучними і важкими дітьми, освітлення позитивного досвіду взаємин учитель-учень у колективному рукописному журналі "Педагогічна думка". Своїми теоретичними ідеями та унікальним досвідом експериментальної роботи у Павлівській школі вчений обґрунтував необхідність організації педагогічно продуманих гуманістичних взаємин у шкільному колективі, основаних на духовності та доброзичливості, взаємній повазі і взаємному довірі.

Творче використання теоретичних знахідок і дидактично цінного досвіду В.О. Сухомлинського з питань організації взаємин між учителем і учнем у практиці сучасних вищих і середніх навчальних закладів буде сприяти вдосконаленню підготовки учителів до виховання і навчання молоді на основі загальнолюдських цінностей.

Основний зміст дисертації розкрито у таких публікаціях:

1. Взаємовідносини вчитель-учень у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського: Методичні матеріали студентам, учителям, вихователям, викладачам вузів. - Харків, 1994. - 40 с. (у спів-авторстві).

2. В.О. Сухомлинський про врахування індивідуальних особливостей учнів в процесі організації спілкування з ними на уроці //Шляхи підвищення навчально-виховного процесу в школі та педагогічному вузі: Збірник наукових праць. Частина 3. - Харків, 1994.

3. Питання взаємовідносин учителя з важковиховуваними учнями у спадщині В.О. Сухомлинського //Девіантна поведінка неповнолітніх і молоді: можливості впливу: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Харків, 1994. - С. 171-173.

4. В.О. Сухомлинський про мистецтво усного слова педагога //Психолого-педагогічні основи становлення творчої особистості учителя: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Суми, 1992. - С. 65-66.

5. В.О. Сухомлинський о взаємовідносинах учителя з учнями //Соціально-педагогічні проблеми виховання дітей та учасейся молоді: Тези Всесоюзної науково-методичної конференції (рос. мовою). - Запоріжжя, 1991. - С. 129-130.

6. Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського та сучасні проблеми соціології виховання //Регіональне самоврядування; проблеми реалізації владних відносин: Тези доповідей науково-практичної конференції. - Харків, 1994. - С. 126-127

Підп. до друку 13.07.94р. форм. 60x84 1/16. Друк. арк. 1,75.

Ум.-друк. арк. 1,7. Зам. 625, тир. 100.

Ab 30.702

Ab 30.702

152611

AB 30.703

AB 30.703